

NENAD MOAČANIN*
(Zagreb)

DESETINA, PETINA, TREĆINA, POLOVINA:
PRELIMINARNE NAPOMENE O ŠIREM SPEKTRU
AGRARNIH ODNOSA U OSMANSKOJ BOSNI
KLASIČNOG PERIODA

Abstrakt

U dosadašnjoj percepciji agrarnih odnosa u osmanskoj Bosni klasičnog perioda fokus je bio na režimu mirijske zemlje, dakle državnog vlasništva, uz uvažavanje odstupanja u pogledu vakufa i mulka. Osvrtalo se i na specifičnosti poput zakupnih čifluka u ranom razdoblju, plaćanja odsjekom, postepenog širenja čiflučenja kao pojave koja negira klasične odnose i tome slično. Pri tome nije bila uočena jednostavna činjenica koja upućuje na jedan vrlo vjerojatan, čak i nužan oblik odnosa u agraru koji je morao supostojati zajedno s klasičnim režimom, a da ga pri tome nije negirao. Radi se o volumenu agrarnog proizvoda, prije svega žitarica. On je, od sela do sela, često bio dovoljan za potrebe stanovništva, ali je nerijetko bio i znatno ispod, ali i znatno iznad socijalnog (ne egzistencijalnog) minimuma. I tu se otvara mogućnost izdvajanja količina većih od desetine, odnosno osmine, na bazi privatne pogodbe, što ne pripada domeni vjerskopravno sankcionirane regulative. Kako bi se te pretpostavke plastičnije ocrtale može ih se, i potrebno je, graditi tek nakon analize prilika na udaljenim područjima (istočna središnja Anadolija, južna Sirija i Palestina) gdje je kao porez izdvajan dio agrarnog proizvoda veći od desetine, i to na vjerskopravnoj osnovi. Prividno dijametralno suprotna startna baza ne smije zamagliti često sličnu praktičnu realnost agrarnog svijeta, "tamo" i "ovdje".

Ključne riječi: Levant, Bosna, šesnaesto stoljeće, naturalne daće

* Prof. dr. Nenad Moaćanin, redovni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, e-mail: nenad.moacanin@zg.t-com.hr, ORCID ID: 0000-0003-4816-0161

DISKRIMINATORNE RATE, PRISTUP

O agrarnim odnosima na prostorima Osmanskog Carstva gdje nije primjenjivan režim mirijske zemlje dosta se pisalo. Radi se o područjima, uglavnom arapskim, gdje je vrijedio princip haračke zemlje (*erz-i haraciye*), i to s ratama naturalne rente koje su bile veće od desetine, odnosno osmine.

Takve rate bi na prvi pogled morale vrlo negativno djelovati na ruralnu ekonomiju već stoga što se rijetko gdje moglo naći toliko rodnih površina da bi, naprimjer, porezna obveza od 40% uroda dopuštala normalno podmirivanje potreba seoske zajednice. Pa ipak se čini da nije bilo tako. Doduše, polazilo se od principa “koliko zemlja može podnijeti”, no to se nije odnosilo na plodnost ili produktivnost, nego vjerojatnije na okolnost koliko je obradive zemlje pripadalo selu.¹ Ova pretpostavka približava raspravu prilikama u Bosni, koje su mogle voditi do sličnih pojava, mada ne identičnih. Možemo reći da tako, nasuprot desetini (osmini) u zapadnoj Anadoliji i Rumeliji, na ostatku Levanta nalazimo dominaciju proporcionalnih rata (*qasm, kasım*) od 25, 33,33 i 40%. Poseban slučaj pri tome predstavlja “dvostruka desetina” ili sistem *malikane – divani* u istočnoj Anadoliji, što ovdje nije u fokusu rasprave. Čini se da je prosudbe o naravi i relativnoj težini rata većih od ušura vodila sklonost da se desetina smatra optimalnom i na neki način prirodnom i zdravom bazom agrarnih odnosa. I dok je starija literatura nastojala tumačiti više rate tako kao da su bile vezane uz natprosječnu plodnost, u novije je vrijeme dokazano da je to mogao biti slučaj jedino u prilikama, ne odviše brojnim, kada je proizvodnja bila snažno vezana uz navodnjavanje ili blizinu vode. No ni time osnovno pitanje nije razriješeno na zadovoljavajući način. Ne pomažu puno ni dodatne primjedbe kako su Osmanlije uz manje prilagodbe jednostavno preuzeli starije sisteme, a to nas vraća nazad ka dilemi da se opredijelimo između relativne “jednakosti” (zamalo “čestitosti”) i “distorzija” gotovo idealnog sustava.

S obzirom na naznačenu problematiku do sada je najviše pažnje bilo posvećeno prostoru južne Sirije i Palestine – Jordana (ejalet Damask). Literatura je vrlo opsežna, no ograničio bih se na onu koja je meni bila

¹ “arz-ı haracıyyedir ki... hasıllarından ‘öşür veyahud sümün veyahud subu’ veyahud nisfa değin *arzin tahammülüne göre* harac-ı mukaseme vaz’ olunur”. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 8, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, 427-428.

dostupna, jer je svakako dovoljno reprezentativna.² Pri tome bih izdvojio dubinsku analizu (na neki način “preznanstvenu”) koju je izvršio Metin Coşgel (2004). Glavno je obilježje njegova postupka striktno znanstveni, matematički pristup, bitno različit od “prigodnih impresija” drugih istraživača iz tabora tradicionalne humanistike. No konačno se ni njegovi zaključci bitno ne razlikuju od “impresionističkih” prema kojima rate veće od ušura sadrže destruktivni potencijal.³

NEJEDNAKE (DISKRIMINATORNE) RATE, PALESTINA, JUŽNA SIRIJA I TRANSJORDANIJA

Prema detaljnom poreznom popisu iz 1596/7. analizirao sam podatke za sandžake Kuds/Jeruzalem i Nablus gdje je dominirala trećina, zatim Laccun, Aclun i dijelom Safed (četvrtina) te konačno Havran gdje se izmjenjuju četvrtina i dvije petine. U sandžaku Gaza susreću se i četvrtina i trećina. Najvažnije je pitanje da li su porezni obveznici mogli uzdržavati svoja domaćinstva nakon što bi podmirili takve obveze, od 20 do 40% u naturi? Odgovor je potvrđan, ali ne na način da bi onima koji su davali četvrtinu ostalo na raspolaganju više proizvoda negoli onima

² Wolf-Dieter Hutteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommission bei Palm & Enke, Erlangen, 1977, 1-220; Margaret L. Venzke, “The Ottoman tahrir defterleri and agricultural productivity”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, 1-61; Margaret L. Venzke, “Aleppo’s Mâlikâne-Dīvânî System”, *Journal of the American Oriental Society*, 106, Ann Arbor, 1986, 451-469; Metin Coşgel, “Taxes, efficiency, and redistribution: Discriminatory taxation of villages in Ottoman Palestine, Southern Syria, and Transjordan in the sixteenth century”, *Explorations in Economic History*, Elsevier, 43(2), 2006, 332-356; Huri İslamoğlu-İnan, “State and peasants in the Ottoman Empire: a study of peasant economy in north-central Anatolia during the sixteenth century”, u: *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 101-159.

³ Coşgel je postavio tri cilja istraživanja: 1. pronaći bazu za diskriminativne rate, 2. odrediti poremećaje koji takvo oporezovanje izaziva i 3. ustanoviti učinke istog na raspodjelu dohotka. Zaključuje da, ako se zanemari faktor prisustva vode, produktivnost nije utjecala na raznolike *kasım* rate; više rate izazivaju poremećaje u volumenu proizvodnje, što vodi u prisilu prebacivanja na uzgoj “normalno” oporezovanih stavki što mijenja troškove proizvodnje i vodi u smanjenu učinkovitost, te da zbog takvih rata nastupa sve veća nejednakost dohotka.

pod obvezom od dvije petine, te bi možda zbog toga mogli plasirati neki višak na tržište. Iznenaduje činjenica da je uvijek ostajala ista količina za vlastite potrebe!

Do tog rezultata vodi postupak koji se oslanja na “prosječnu minimalnu košaru” (AMB ili *average minimum basket*) po domaćinstvu, pri čemu se radi o socijalnom, a ne o egzistencijalnom minimumu, te iznosi 364 kg per capita.⁴ U potrazi za veličinom jedinica potrošnje (domaćinstvo, x članova) valja računati s različitim iznosima, a oni se pokazuju niti preniski, niti previsoki, upravo pet do sedam, što je još dosta davno procijenjeno za isto područje.⁵ Zbog toga možemo jedino reći da su u nekim predjelima više nego drugdje porezni obveznici bili jače angažirani u proizvodnji žitarica, a da se pri tome ne postavlja pitanje “kome je bilo bolje”, tako da se može govoriti o fenomenu ukorijenjenom od davnina, koji su Osmanlije respektirali i uklopili u svoj sistem. Nema razloga da se pretpostavi kako su Mameluci kao prethodnici Osmanlija bili nepravedni ili manje racionalni. Također se ne smije zaboraviti o kakvom se pravnom statusu zemlje radi s obzirom na činjenicu da je u istočnim dijelovima Carstva to bila haračka zemlja gdje je stanovništvo barem *načelno* raspolagalo privatnim vlasništvom nad zemljom koju je obrađivalo, za razliku od korisničkog statusa balkanske raje. Pa ipak je i ondje došlo do transformacije u mirijsku zemlju, premda nikada na posve jasan i nedvosmislen način. Razvila su se dva osnovna *hibridna* oblika, poput *malikane – divani* u vilajetu Rum u istočnoj Anadoliji sa suvlasništvom države preko spahijske klase s jedne strane i predomanske lokalne elite zajedno s posjedima vakufa s druge strane, te južnosirijsko-palestinski porezni sistem s diskriminatornim ratama u

⁴ Socijalni minimum ukazuje na život u siromaštvu, dok egzistencijalni predstavlja preživljavanje na rubu gladi. Milanović polazi od orijentira za Bizant u 11. stoljeću koji su posve primjenjivi i na prostor i vrijeme kojima se ovdje bavimo: vojnik na maršu treba 709 kg hrane godišnje, a redovnik 428 kg. U tih plus-minus 66% se zrcali razlika između AMB i SM (egzistencijalni/*subsistence* minimum). Kada se u kalkulaciju uključe iznosi za hipotetičke članove domaćinstva (odrasli muškarci i svi ostali) dolazi se do AMB od 354 kg. Branko Milanovic, “An estimate of average income and inequality in Byzantium around year 1000”, *Review of Income and Wealth*, Series 52, Number 3, Hoboken, September 2006, *passim*; C. Clark, M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Palgrave MacMillan, London, 1964, 49, 53, 61.

⁵ Bernard Lewis, “Studies in the Ottoman Archives I”, *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, XVI, Cambridge, 1954, 475, bilješka: “ca. 5-7 seems a fair average” (for the late 16th century Palestine).

korist spahija. Uz malo dopuštene simplifikacije, moglo bi se reći da je teret rate od jedne četvrtine ili više u Palestini realno ublažavalo odsustvo *resm-i çifta/ispendže*, takse koja je u Anadoliji bila osobito visoka (30+ akči, pa do 57: to je objektivno povećavalo opterećenje podanika u vilajetu Rum od “samo” 20%!), dok je u nemuslimanskim krajevima, osobito na Balkanu, “laki” teret desetine značajno povećavala džizja.

Nešto dodatne statistike u vidu Gini koeficijenta nejednakosti raspodjele dohotka i imovine može samo učvrstiti izložene teze u vezi s faktorom AMB.⁶ Naime, pokazat će se slične, odnosno bliske vrijednosti za gotovo sve regije glede taksi na proizvod (žito) i pristojbi ili “globa” (sitnih daća u korist spahijske klase). Nejednakost (unutar pojedinih sandžaka)⁷ kao takva bila je manje izražena no što bi se to očekivalo za ono vrijeme (od 0,31 do 0,38, odnosno od 0,36 do 0,39).⁸ Od te slike ponešto odudara situacija u sandžaku Laccun, no ondje valja računati s potrebama jednog broja plemena nomadskog porijekla.

Postupak izračuna se odvijao u nekoliko faza. Najprije, u svim bazama podataka sam pristupio temeljnoj pretpostavci izračunavanja Gini koeficijenta/indeksa povezivanjem skupina poreznih jedinica (hane) s odgovarajućim skupinama “globa” (baduhava), primjerice, 50, 100 (prosjeck!), 150, 200, 300 i više, pa se onda broj hane dijeli s brojem novčanih jedinica. Znači, prosječni broj domaćinstava u selu se uzme kao baza ili “broj jedan” za pet ili šest grupa (to jest, do prosječno 0,5 te potom do 1, 2, 3, itd., zavisno od veličine analiziranog uzorka. Tako sam slijedio uobičajeni pristup (kako bi to činili ekonomisti kada polaze od društvenih klasa te ih razvrstavaju u grupe po visini dohotka, dakle prosjek, pa upola manje, dvaput više itd.) Međutim, pojavili su se neočekivani rezultati (Gaza, Aclun i veći dio Havrana), jer je prvi izračun nejednakosti bio temeljen na jednostavnom prosjeku poreznih jedinica po naselju. Naime, svi su rezultati za dohodak od poreza na proizvodnju

⁶ Oslanjao sam se na radove Milanovića i Çosgela koji su u radu citirani. U osmanistici Gini nije bio korišten, svakako ne u nekoj značajnijoj mjeri i ne na ovaj način.

⁷ Zanimljivo je da ovdje ne vrijedi “pravilo” kako granice sandžaka uglavnom ne odražavaju geografski i ekonomski homogene cjeline. Upravo suprotno!

⁸ Gini koeficijent pokazuje veličinu dijela populacije koji kontrolira sav dohodak: 0 = savršena jednakost, 1 = savršena nejednakost. “Pod pretpostavkom da razlike u dohotku u Bizantu uglavnom potječu od razlika u prosječnim dohotcima među društvenim klasama, smatramo da je Gini koeficijent bio između 40 i 45” (Milanovic 2006, 1). Promatrano pod ovim uglom razlike unutar iste klase postaju istaknute: to nam nameće zadatak identificiranja subklasa unutar raje.

i uložena sredstva (output – input)⁹, kao relativno “bogatstvo”, gledano pojedinačno i sveukupno, bili negativne vrijednosti (tj. sa znakom minus) i to jedva nešto malo iznad nule. Stoga sam odabrao “krivovjerni” postupak i rezultat više nije bio negativan, ali je i dalje izražavao visok stupanj jednakosti. To u najmanju ruku može na neki način poduprijeti pretpostavku da je najbolje krenuti u izračun polazeći od baduhave, a ne od domaćinstava (naprimjer 300 akči podijeliti na 25 kuća, odnosno fiskalnih jedinica), jer iznos “globa” može pokazati barem kakvu-takvu razliku u raspodjeli imovine (više će platiti ona sela koja imaju više). Nadalje, dodatni su eksperimenti s prvom ili “normalnom” skupinom pokazali da će operacija s prosjecima hane dati istu nevjerojatnu, gotovo “savršenu jednakost”, što bi uključivalo čak i neku vrstu ekonomsko-financijske podrške za siromahe modernog tipa zbog negativnog predznaka, a to je potpuno neprihvatljivo. No i tada bi ponegdje ostao minus. Zato sam konačno odlučio koristiti kao bazu prosjek koji se javlja kao rezultat dijeljenja sume novca (stavka unutar globala/hasil) s odgovarajućim brojevima domaćinstava. Dakle, za sela svakog sandžaka utvrdio bi se prosjek, pa bi se potom grupe sela razvrstavale naviše i naniže od njega. Tada je i ishod za “problematične” sandžake izgledao normalan i prihvatljiv, a razlike u slučaju ostalih sandžaka relativno male.

Nadalje, Pearsonov koeficijent korelacije¹⁰ između poreznih jedinica (*hane*) i “output”/“input” taksi (žito, s druge strane voće i sl.) te baduhave pokazuje visoke ukupne vrijednosti, ali je u pojedinim slučajevima niži od očekivanog: slabija korelacija za Safad (žito), Jeruzalem (masline i voće), te u nekoj mjeri za Nablus i Jeruzalem (“globe”). Nejednakost ukupnog dohotka bila je vrlo niska za Laccun (uključena i plemena), pri čemu se pokazala gotovo savršena korelacija između poreznih jedinica (*hane*) i ukupnog dohotka. Suprotan je slučaj Jeruzalema, ali ondje su nejednakosti i slabija korelacija domaćinstava s drugim stavkama umjerene.

Iz svega ovoga proizlazi da su, kako predosmanski tako i osmanski principi oporezivanja jasno vodili računa o mogućnosti zemlje da uzdržava stanovništvo, te su količine proizvoda iznad AMB po fiskalnoj

⁹ Ovdje se *kasım* rate odnose na žitarice jer se tiču dijela proizvoda s polja. Ostalo su “input” takse, što znači da se nekoliko akči uzima ne od, recimo tako, pola mjere maslina, funte meda ili vreće kozje dlake, nego od svakog stabla masline, svake košnice, žive koze itd.

¹⁰ Pokazuje koliko su promjene vrijednosti jedne statističke varijable povezane s promjenama vrijednosti druge statističke varijable.

jedinici uzimane kao porez. Negdje je seljaštvo moglo skromno ali razmjerno sigurno živjeti od polovine proizvoda, uglavnom žitarica, dok je drugdje za to bilo potrebno četiri petine, pa i više. Tako su proporcionalne rate zavisile od raspolaganja vodom, te od mogućnosti za sjetvu svake godine. I to nije bilo sve. Jednako važne okolnosti koje su utjecale na visinu rata bile su brojnost domaćinstva, pitanja sigurnosti, udio uzgoja životinja, kao i veličina obradive zemlje u rukama svake pojedine fiskalne jedinice. Napokon, ne smije se zaboraviti na različite veličine šupljih i drugih mjera kao i na razlike u cijenama.

Različite kombinacije svih ovih faktora mogu izazvati “čudne” dojmove, primjerice da prividno “siromašni” moraju dati više od “bogatih”. Ovdje bi to vodilo ka (pogrešnom) zaključku da Laccun bolje prolazi od Havrana, jer je 25% manje od 40%, dakle 3/4 uroda ostaje jednima, a samo 3/5 drugima. Međutim, niz okolnosti mijenja početnu impresiju: porezna obveza jedne fiskalne jedinice u žitu u Laccunu (*kasim* 25%) vrijedila je 233 akče, a u jednom dijelu Havrana (*kasim* 40%) 169, odnosno u drugom dijelu 173 akče (*kasim* 25%). Ako pak podijelimo totale poreza najprije s koeficijentom AMB pa to raspodijelimo na broj fiskalnih jedinica različite veličine, rezultat će biti veći od deset za Laccun a šest do sedam za Havran (6,21 za one koji plaćaju dvije petine, a 6,86 za skupinu pod obvezom jedne četvrtine). Za Safad to je pet, za Nablus 5,69, a za Jeruzalem vjerojatno 4,77.¹¹ Zašto 10,3 u Laccunu)? Zbog prisutnosti plemena, povezanih krvnom vezom i/ili interesom sa zemljoradnicima, te s vlastitim potrebama za žitom. Umjesto da računamo s domaćinstvima određene veličine, moramo pribjeći umjetnim “jedinicama potrošnje”. Isto se događa u Aclunu gdje je, uključujući potrošnju nomada s kooperacijom u poljskim radovima, pseudo-domaćinstvo brojalo 10,96 (stvarna je veličina vjerojatno bila 6,31 za jednu grupu, a 4,64 za drugu). Također sam pretpostavio da je u Laccunu jedna skupina domaćinstava imala 4,13 članova, a druga 6,2. Posebno je zanimljiv slučaj Gaze sa 7,13 (sela s ratom od 25%), odnosno 5,82 (1/3). Ondje gdje je sudjelovanje plemena bilo vjerojatno, pa čak i nužno, bilo je teško dokučiti koji broj što se odnosi na veličinu domaćinstva predstavlja zemljoradnike, a koji stočare. Možda su domaćinstva stočara bila veća, no to se ne može tvrditi sa sigurnošću.

¹¹ Možemo pretpostaviti da su u ova dva sandžaka parcele pretežno bile manje nego drugdje, po svoj prilici zbog geografskih uvjeta. U takvom su slučaju porezni obveznici s manje od pola čifta kao i samci lako mogli postati “nevidljivi” u defteru.

ANADOLSKI SISTEM *MALIKANE* – *DIVANI*

Kada govorimo o postanku i naravi naturalnih podavanja od jedne petine u Anadoliji, vidjet ćemo da se njih može samo djelomično usporediti s *kasım* ratama iz prethodnih primjera. Ponajprije, valja primijetiti da u slučajevima rata nižih od 20% razlika nije bila tolika kao u Siriji ili Palestini. Niže su rate oscilirale između desetine i šestine, što nije bilo osobito povoljno za proizvođače. Ima odredaba u različitim anadolskim kanun-namama koje pomažu pojasniti situaciju tako da možemo barem djelomično razumjeti dio zagonetnih stavki što se odnose na područje oko Damaska. U dosta dugačkom uvodu odredbama za vilajet Rum unutar kanun-name za Sivas javlja se nedvosmislena tvrdnja da razlog rati od jedne petine *nije plodnost zemlje* (površina za oranje za koje se smatralo da su *kaviyye*, “jače”, paragraf 9).¹² To može izgledati u suprotnosti s načelom o haračkoj zemlji gdje se rate od deset do pedeset posto dovode u vezu s okolnošću “koliko zemlja može podnijeti” (paragraf 3), no kontradikcija je prividna. Tumačiti riječ “*tahammül*”, barem ovdje, kao “plodnost” jest pogrešno. Izvorno bi značenje bilo “koliko ljudi zemlja može prehraniti” (AMB ključ!), pa onda neka ostatak ide u korist gospodara, jednoga ili dvojice.

Nasreću, postoji nekoliko primjera za ratu od 20% u drugim sandžacima. Osobito su zanimljive kanun-name za Cemişgezek (1541) i Kars-ı Maraş (1563).¹³ Većina je sela davala petinu, osim naselja pored rijeke (Kars-ı Maraş), odnosno uz puteve (Cemişgezek). Također se konstatira da petinu (*hums*) valja ubirati ondje gdje je teren brdovit ili se koristi za ljetnu ispašu (*kuhistan*, *yaylaklar*). Stanovništvo Cemişgezeka se prikazuje kao relativno siromašno s premalim zemljišnim parcelama te ne može plaćati zemljarinu (*resm-i çift*). To naravno ne znači da lošije stanje vodi ka težim poreznim obvezama. Vjerojatno bi rješenje trebalo potražiti u drugim zakonskim odredbama, koje definiraju kvalitetu imanja ne s obzirom na površinu izraženu mjernim jedinicama (*dönüm*) nego glede dostupnosti vode i količine sjemena (šest istanbulskih *mu-ddova*, ili oko tri tone) te, kao još važnije, da li se sjetva vrši *redovito svake godine*.¹⁴ Prema tome, misao vodilja čini se da je bila “neka daju petinu onda kada mogu”! S takvog motrišta razlika između ušura (sa

¹² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 8, 428.

¹³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 5 (1992.), 528 (Cemişgezek); 7 (1994.), 180 (Kars-ı Maraş).

¹⁴ Isto, 173 (Maraş).

salarijom ili bez nje) i rate od 20% (*beşte bir*) nestaje ili, u najmanju ruku, značajno slabi.

Koliko ovi uvidi mogu biti korisni u proučavanju siro-palestinskih primjera, pa i šire? Usporedimo, naprimjer, sistem *malikane – divani* sa “suvrhovništvom” (po dvojica spahija kao dva korisnika iste nadarbine) u Palestini-Transjordaniji. Coşgel tvrdi da je osim blizine vode (ili navodnjavanja) i takva okolnost mogla doprinosti povećanju rate. No zašto ne bi već postojeća viša rata, recimo od jedne trećine, omogućavala prihod dvojici korisnika? Ne čini se da je osmansko osvajanje središnje i istočne Anadolije izazvalo nagli skok poreznog opterećenja obične raje. Umjesto toga, zamislimo populaciju koja odvaja 20% uroda za svoje turkmenske i kurdske predosmanske gospodare, da bi se s vremenom njihov udio smanjio, pa i prepolovio, u korist predstavnika nove vlasti, pri čemu se ukupno opterećenje ne bi bitno promijenilo. Napokon, ne smijemo zaboraviti činjenicu koju naglašavaju Hütteroth i Abdulfattah, da je na prostorima visokih diskriminatorskih rata bila jasno izražena preferencija za brdovite predjele.¹⁵ Oni isto tako ističu značajnu ulogu sigurnosnih aspekata. Konačno, Havran je bio stoljećima bogata žitnica za širu regiju, nasuprot istočnoj Anadoliji. Veliki broj samaca – neženja u Havranu također može pružiti ključ za razumijevanje učestalosti rate od 40%. *Mücerret* može raditi isto toliko koliko i *müzevvec*, ali ne mora prehranjivati obitelj, neoženjeni nije nužno siromah. A stepe gdje se naizmjenično susreću obradiva zemlja i pašnjaci često predstavljaju poticaj za pljačkaške upade, što ugrožava regularnost isporuke podavanja.

Svakako valja nešto reći i o mjernim jedinicama, kako za površinu, tako i za žito (*feddan* i *girara*). Prema kanun-nami za Damask znamo da je veličina posjeda mogla ekstremno varirati.¹⁶ Budući da defter iz 1596/7. daje broj feddana za samo 20% naselja, možemo pretpostaviti da se radilo o slučajevima površina manjih od standardnog *feddan-ı islami* (ili *feddan-ı arabi*), što bi odgovaralo pojmu cijelog selišta u pokrajinama pod režimom mirijske zemlje (*tamam* ili *bütün çift*). Što se pak tiče jedinice *girara*, držim da nema smisla ustrajati na doslovnom prijevodu “vreća”, jer je ta mjera izražavala količine od oko 660 kg do gotovo tri tone, pri čemu je dominirao iznos od 660 kg.¹⁷ Dvostruko toliko je bio standard za Gazu, u Jeruzalemu trostruko, dok za Nablus (x 4,28) nije vrijedilo cjelobrojčano povećanje. Zbog toga nećemo pogriješiti ako

¹⁵ W-D. Hütteroth, K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine*, 7.

¹⁶ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 7 (1994.), 22, 23.

¹⁷ To je upravo količina za sjetvu do 6 istanbulskih *mudda*.

kažemo da *girara* predstavlja “tovar kao propisanu količinu porezne obveze u naturi”, jer je najčešće predstavljala više od vreće: konjski tovar, tovar za devu ili čak i kolski tovar. Vjerojatno ta okolnost reflektira balansiranje između obrađene površine – veličinu koje porezni obveznik nije sam birao – i potrebâ, kako stanovništva tako i države sa svojim predstavnicima. Tako bismo se čak mogli pozabaviti mogućom korespondencijom između veličine lokalnog tovara i očekivanog iznosa podavanja u naturi, to jest u žitu. A moglo bi se raspravljati i o nekoj vezi s veličinom obradive površine na kojoj radi relativno stabilan broj radnika.

Da zaključimo: nalazimo se pred dvostrukim izazovom. Prvi od njih je općenite i načelne naravi, a tiče se problema kako objasniti da rate veće od desetine (ili osmine) ne vode nužno prema ozbiljnim teškoćama, pa i razaranju ruralnog gospodarstva? Drugi je pak uže fokusiran na rate veće od 20%, to jest petine. Glede općenitog negativnog stava prema visokim ratama, možemo pomoću Milanovićeve faktora AMB ustanoviti da one same po sebi nipošto nisu izazivale glad i pomor. U slučaju *kasım* rata u Siriji i Palestini (v. dolje Venzke, a naročito Coşgel), pokazalo se da je stvarno stanje moralo biti bolje. Za različite rate, distorzije i redistribuciju dohotka bili su odgovorni aranžmani tipa *müzâraa*, *müsâkât*, *mugârasa*¹⁸ i tome slično, a ne sofisticirane birokratske mahinacije modernoga tipa. No ni sve to nije moglo narušiti temeljne principe sadržane u faktoru AMB. Mehmet Öz je uvjerljivo pokazao kako nakon podmirenja poreza i izdvajanja žita za sjeme anadolski seljaci nisu mogli koristiti i više od 50% uroda.¹⁹ Na Balkanu je glavarina zajedno s izvanrednim nametima i državnim kulukom realno povećavala ukupno opterećenje znatno više od desetine. Tome valja dodati okolnost da je raja općenito loše stajala s gotovinom, pa je i novčana obveza spahiji po svoj prilici bila realizirana u naturi.

U jednoj kanun-nami jasno se konstatira da povećanje radne rente za sobom povlači snižavanje porezne stope.²⁰ Čak i Coşgel prihvaća da su distorzije bile “skromne”, no s druge strane tvrdi da su “najbogatiji”,

¹⁸ Svi termini odnose se na ugovore o napoličarstvu. Možda je neka vrsta ugovora *muzaraa* bila najpogodniji model, jer se *kasım* rate odnose na žito. No moglo je biti uključeno i natapanje (*musakat*, *mugarasa*).

¹⁹ Mehmet Öz, “Osmanlı klasik döneminde tarım”, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/osmanliklasikdonemindetarim.html> (posljednji put pristupljeno: 20. 6. 2024.).

²⁰ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 3 (1991.), 329. Za žitarice je vrijedila rata od 20%, ali za vinograde samo 10% jer se radilo o težem i napornijem poslu (vilajet Karaman).

njih 20%, prolazili bolje zbog diskriminatorskih rata koje su pogoršavale raspodjelu dohotka tako što su ga preraspodjeljivale na račun svih drugih naselja u toj skupini. Zapravo se tu postavlja pitanje je li starija kokoš ili jaje; kada bi podložna populacija, recimo u sandžaku Nablus, bila podvrgnuta rati od jedne trećine, počela bi zapuštati uzgoj žitarica u korist maslinarstva, što bi opet djelovalo da njihov dohodak “potone” ispod nivoa Laccuna. To izgleda neodrživo u svjetlu distribucije “jedinica potrošnje”. S druge strane, mogli su dobiti status napoličara još davno prije, možda u abasidsko vrijeme, upravo zbog toga što im se opstanak temeljio na voćarstvu, povrtlarstvu i sličnom, uz sekundarnu ulogu pšenice i ječma (tamošnji brežuljkasti teren nikada nije bio osobito pogodan za uzgoj žitarica).²¹ Tako osmanska vlast nije morala mnogo toga mijenjati osim da uspostavi teoretski zakonski okvir za neku vrstu polovičnog državnog vlasništva nad zemljom. Napokon, ne zaboravimo Milanovićevo upozorenje da se u predmodernim sustavima nejednakosti u dohotku javljaju na razini socijalnih klasa, a ne pojedinaca – što se ovdje može primijeniti na sela.

U levantinskim sandžacima često se susreće i tip oporezivanja suprotan *kasim* ratama: odsjek (*maktu*) i *dimos* ili “desetina” (također *deymus*, prema *decima* iz vremena križara). Zanimljivo je da se obje vrste pojavljuju gotovo kao sinonimi. Margaret Venzke navodi nekoliko primjera koji pokazuju kako su pojedinci nastojali izbjeći štetu koju im donosi odsjek/desetina tako da ih se svrsta pod *kasim* rate.²² Naravno, paušali obično nisu bili osobito velike količine (vjerojatno oko desetine prosječnog uroda), ali ako se uzme u obzir realno prisutne ozbiljne rizike i ugroze tadašnje svakodnevice, i takve su obveze mogle postati preteške. S druge strane, u slučaju da nastupi katastrofa, rata od jedne trećine značila bi malo ili ništa dok stanovništvo, ako prebrodi takvu situaciju, ne bi moralo ozbiljno smanjivati zalihe namirnica. Na taj način dati “više” ne znači nužno prolaziti “teže” ili “gore”.

Na ovaj način kontrast između različitih tipova oporezivanja u agraru u Osmanskome Carstvu, poput uniformnih ili diskriminatorskih rata, plaćanja odsjekom i tome sličnog, u najmanju ruku dosta gubi na navodnoj dramatičnosti. To se, naravno, tiče samo teoretskog aspekta problema,

²¹ Ovo podsjeća na tip ugovora *muzaraa* kada jedna strana daje zemlju i sjeme, a druga radnu snagu, stoku i ostalo – validna *muzaraa*, umjereni stupanj angažmana podložnika.

²² Venzke je u konačnici suzdržana i “ne bira strane” u sporu oko toga koji je sustav “bolji” ili “gori”.

jer su dramatične situacije znale iskrsnuti često i posvuda: čas je jedan tip aranžmana bolje odgovarao dvjema stranama u igri, čas je to bio drugi. Bezbroj je primjera za svakodnevne pritužbe i promjene u regulativi. No tome nisu bile krive porezne stope i način prikupljanja podavanja kao takvi, nego suša, epidemije, pljačkaški upadi, nasilja i prijevare lokalnih moćnika itd. Tada se urušava seoska ekonomija i slijede teške posljedice (“*perakende ve perišan*”). A mi jedino treba da se uzdržimo od načelnog i mehaničkog obilježavanja principa oporezovanja kao “povoljnog” ili “nepovoljnog”, kao što su desetina i iznosi viši od toga.

BOSANSKI SANDŽAK

Što će se pokazati ako podatke mufassal tapu tahrira za neko područje Bosanskog ejaleta podvrgnemo sličnom tipu analize? Za sada je to bilo moguće pokušati na manjem broju uzoraka, i to prije svega pomoću AMB faktora. Odmah valja reći da su se pokazale neočekivane pojave, kao da režim ušura i mirijske zemlje izaziva teške distorzije, i veće od tobožnjih palestinskih! Analizu prema ključu AMB proveo sam za dovoljno reprezentativni uzorak od jednog broja sela sarajevske nahije, a do nekih drugih pokazatelja (odnos “globa” kao indikatora gospodarskog kapaciteta s brojem fiskalnih jedinica i s veličinom rente) došao sam ispitivanjem svih sela Bosanskog sandžaka u kojima dominira obična zemljoradnička raja, njih 939.²³ Posebno je bilo zanimljivo ispitati odnose korelacije, determinacije i koeficijenta regresije (Pearson, RSQ i linest),²⁴ te koeficijenta Gini. Veza broja fiskalnih jedinica s baduhavom najčešće je bila niska (= visok stupanj nejednakosti dohotka kao posljedica značajnog broja nerezidentnih posjednika tapije; kod nemuslimana

²³ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I – III, prev. Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000. Popis reflektira stanje s početka devedesetih godina 16. stoljeća, ako ne i ranije. Stvarno popisivanje je vršeno ranih devedesetih godina, te se odužilo zbog smrti dvojice popisivača. Defter je sastavljen u kontekstu popisivanja na nivou cijelog Carstva sa svrhom da se ustanovi mogući dodatni izvor prihoda. U Bosanskom sandžaku taj prirast je utvrđen jedino kod Vlaha. Pál Fodor, *The Business of State*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018, 236-286.

²⁴ RSQ kao koeficijent determinacije pokazuje u kojoj mjeri jedan fenomen određuje drugi kao njegov uzrok. Linest (“računanje unazad”) se koristi kada za dio predmeta istraživanja podataka ili nema ili su manjkavi, ali za veći dio ih ima i pokazuju neku pravilnost. Tada se za ostatak može dobiti vjerojatni rezultat.

Pearson i RSQ su viši, a nejednakosti manje), ali uz značajne iznimke: korelacija, pa čak i determinacija je ponegdje bila izrazitija (nahija Brod), pa i vrlo visoka, gotovo kao u Palestini (nahija Lašva s 89% upisanih jedinica na selu iz kategorije *bennak*)! Veza s rentom bila je uvijek jača. Općenito se može reći da koeficijent Gini pokazuje znatne razlike u dohotku i imovini, veće negoli u gradovima ili pak na prostoru Podunavlja (gdje je spram Bosne gotovo obrnuta situacija).

- RSQ hane/bh 0,172492 (hasil/bh 0,41718)
- Pearson hane/bh 0,415322 (hasil/bh 0,645894)
- Linest 3
- Gini 0,47 hane/bh (hasil/bh 0,48)

Napomena: ako uzmemo kao jedinicu komparacije proizvodnju žitarica po selu kao indikator dohotka umjesto domaćinstava, pokazat će se da se broj fiskalnih jedinica u popisu ne slaže dobro s brojem stvarnih domaćinstava. To znači da je broj hane mogao biti svjesno prilagođen volumenu rente od sela do sela. A određenu je ulogu mogla igrati i raspodjela po timarima i zeametima.

METODOLOŠKA PITANJA

Prije svega, analizirane su fiskalne jedinice bez naselja gradskog tipa i bez Vlaha, a isključena su i sela obične nemuslimanske raje, to jest mjesta gdje na nju glase tapije jer ih nema mnogo, a ni ona nisu reprezentativna zbog neuobičajeno visokih vrijednosti za RSQ i Pearson (v. objašnjenje niže). U tekstu su odabrani čisto ilustrativni primjeri za višak, manjak i balans. Dobar je i primjer sela Korča gdje se javlja višak od oko 40% preko ušura, dakle radi se o izdvajanju polovine proizvoda žitarica. Po tom primjeru može svatko računati dalje, selo po selo. Nejednakosti u raspodjeli dohotka i imovine reflektiraju se upravo u iznosima baduhave.

Zatim, osnovno istraživačko pitanje glasi: koliko uroda žitarica preostaje za prehranu stanovnika sela nakon izdvajanja desetine? Pošao sam od pretpostavke da se radilo o osmini, ili 12,5%, dakle ušur plus salarija). Uglavnom nisam slijedio McGowanov pristup, prije svega glede odbijanja jedne trećine (sjemensko žito) uz preračunavanje ostalih stavki (povrće i sl.) u ekonomski ekvivalent za pšenicu (E.W.E.), jer se

to jedno s drugim u velikoj mjeri uzajamno poništava.²⁵ Dakle, valjalo je broj kejla naveden kao porez (ušur plus salarija = osmina) pomnožiti sa sedam, i to pretvoriti u kilograme (83 kg po kejlu).²⁶ Zatim sam, u početnoj fazi, broj fiskalnih jedinica množio sa šest (a ne s “univerzalnim” faktorom pet), jer ima dovoljno indicija da je prosječno bilo više članova domaćinstva no što bi se računalo prema starom Barkanovom pravilu, a osim toga niža brojka samo bi “dramatizirala” kako viškove tako i manjkove. Koeficijent sedam izgledalo je bolje ne koristiti zbog velikog udjela klase *bennak* za domaćinstva za koje je vjerojatniji malo manji broj duša naspram onih na cijelim ili, barem za to vrijeme i prostor, standardnim baštinama (poslije će se pokazati da je to, uz dužni oprez, ipak preporučljivo uzeti u obzir zbog vjerojatnog prisustva jednog broja neupisanih nemuslimana na selištima). Dobiveni rezultat pomnožen s 364 (AMB, kg per capita) daje približnu količinu žitnog

²⁵ Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, li – lxxiii. McGowan je previše pedantno preračunavao sve stavke u ekonomski žitni ekvivalent (E.W.E.). To je imalo smisla za područje Podunavlja (vrlo veliki udio svinjogojstva), no u našem se slučaju radi o premalim iznosima da bi to bitno mijenjalo sliku. Ionako je sam odbijao 10% na račun nevremena, rasipanja u prijevozu, ptica, glodavaca i sl.

²⁶ Što se tiče preračunavanja i drugih relevantnih radnji, upozorio bih na verziju kanun-name iz 1565. koja se nalazi u Österreichische Nationalbibliothek u Beču (Verschiedene Juristische Sammelhandschriften, sa HAD_2017_0858. Ondje se govori o kejlu od 64 oke, kao i u primjerku u Orijentalnom institutu, no razlika je u nastavku teksta, jer se u ÖNB primjerku govori o ujednačavanju kejla za cijelo područje sandžaka na 64 oke, dok OIS i tursko izdanje govore o 60 oka za kadiluke Višegrad, Kobaš i Brod. ÖNB verzija je uvjerljivija. Tekst je naslovljen “Kanunname-i liva-i Bosna”. To je prirodnije od čitanja “Sarajevska kanun-nama” (ne može biti kanun-nama za grad, niti je postojao sarajevski sandžak). Vjerojatno je grafija riječi “liva” podsjećala na “Saray”. Akgündüz ne zna za taj rukopis i slaže se s verzijom iz OIS-a. A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 6, İstanbul, 1993., 454. Vrijedilo bi objaviti bečki primjerak jer se na mnogo mjesta, ponekad i značajno, razlikuje od verzije kakva se do sada isključivo koristila. Nekada različiti iskazi djeluju uvjerljivije u jednoj, a nekada u drugoj verziji. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, uredili Branislav Đurđev et al., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957. Uzgred, o popisivaču iz 1565. sada znamo nešto više: Bešaret bin Abdusselam bio je rumeljski zaim, beg, vojvoda, emin i katib nadležan za filuridžije kobaškog vilajeta kao prihod velikog vezira. BOA, Kamil Kepeci 3523/19, bilješka pod datumom 11. 7. 1553. Čini se da je kanun-namu iz 1565. pratio upravo “Bešaretov defter” originala kojeg nema, no lako je moguće da je glavnina građe iz “1604.” preuzeta upravo iz tog popisa. Tako se razrješava enigma o “kanun-nami bez deftera” i “defteru bez kanun-name”.

ekvivalenta potrebnog za prehranu. Potom se to odbija od raspoložive mase proizvoda. Konačno će se pokazati da neke zajednice raspoložu s dovoljno hrane, kod nekih je upadljiv podbačaj, a kod nekih prebačaj. Govorim o načelu koje vrijedi za sve, bilo gdje u svijetu, ne samo u osmanskim sandžacima. Dalje u tekstu navedeni primjeri to ilustriraju. Sva ostala sela našla bi se u jednoj od tri skupine. Ovdje nema prostora za neku jako dugačku tablicu, a i nema smisla, tim prije što svatko može sve izračunati.

U slučaju podbačaja, vjerujem da se nadoknadu nalazilo u proizvodima stočarstva ili pak u aktivnostima najamnog rada ili, još bolje, u kombinaciji jednog i drugog. Ako je riječ o prebačaju, jedina mogućnost za racionalno objašnjenje toga što se događa s viškom nalazi se u pretpostavci o postojanju pogodbi privatnopravne naravi s poduzetnicima, trgovcima ili poslovno aktivnim pripadnicima elite. Izvora koji bi o tome izravno govorili za prostore BiH u današnjim granicama nema, ali ipak vrijedi spomenuti vrlo dojmrljive primjere iz susjedne Slavonije (druga polovina 17. stoljeća), jer popisi Kraljevske ugarske dvorske komore netom poslije rekonkviste ponekad govore upravo o onome što nije bilo interesantno sastavljačima kanun-nama i mufassal tapu tahrira. Tako je vidljivo da su u nizu slučajeva “gospoda”, dakle titulari nadarbina, putem *arende* (zakupa) prisvajali značajne viškove proizvoda, i to tako da su spajali desetinu s količinama koje bi je premašivale, nerijetko i do 50%. Pri tome se osobito isticao budimski emin, što ne čudi.²⁷

Ma koliko ova hipoteza izgledala spekulativno, drugih opcija nema. Ako nikako ne želimo pomišljati na, nazovimo to tako, “trećinu prije trećine”, dakle ako nikako ne prihvaćamo da je i u “klasičnom periodu” u praksi izdvajan dio proizvoda veći od ušura, premda formalno ne kao porez, morali bismo tragati za dokazima o nekakvoj seljačkoj trgovini izuzetnih razmjera. Ne mislim da je zakupljivana zemlja, jer to previše vuče prema čiflučenju u kasnom razdoblju. Da je bilo tako, vidjelo bi se u defterima. Realnije su mogućnosti prostog otkupa ili podmirivanja gotovinskih obaveza naturalnim putem. Ako se pak javlja ozbiljni manjak, odgovor se mora tražiti u domeni angažmana stanovništva kao najamne radne snage. Ili pak ako “na papiru” preusmjerimo viškove žitarica u sferu razmjene za stočarske proizvode i zanatske artikle, opet se javlja preozbiljni problem pomanjkanja radne snage na licu mjesta,

²⁷ *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640-1702)*, prev. Tade Smičiklas, JAZU, Zagreb 1891, 53-54 (selo Pačetin).

bez intervencije elite. Pa i kad dopustimo da je jedan manji dio problema rješavan upravo tako, najveći dio viškova morao se ostvarivati sukladno prvoj pretpostavci.

Ako usporedimo ove pojave, osobito fenomen “viška” koji proizvođačima nije bio potreban za konzumaciju, a teško da su ga mogli sami iznositi na trg, osim sporadično i u manjim količinama,²⁸ s bolje istraženim prilikama dvjestotinjak godina kasnije (čiftlučenje, kmetovi, trećina, napoličarstvo), zapazit ćemo kako razlike tako i podudarnosti. Naime, nameće se zaključak da je i u klasičnom periodu moralo doći do prisvajanja viškova od strane askera i građana, ali bez (barem izrazitog) nasilja i uglavnom ne u smjeru širenja gotovo privatnog vlasništva nad znatnim dijelom agrarnih površina. Nije bilo neophodno dovoditi ili privlačiti kao ekonomske migrante novu radnu snagu na masu opustjele zemlje kao nakon Bečkog rata i kasnije. Moglo se na prvom mjestu angažirati veoma brojne bezemljaše (*bennak*, do 50% upisanih poreznih obveznika). Dakle, može se reći da se radilo o procesu koji je bio na neki način komplementaran s onima iz domene “normalnih” i zakonitih agrarnih odnosa, a da nije vodio ka njihovoj degradaciji. Pri tome također valja pretpostaviti da su postojali iz kasnijeg vremena dobro poznati aranžmani poput snabdijevanja obrađivača sjemenom, stokom za rad i sl.

Uzmimo kao primjer viška slučaj sela Lužani kod Butmira: 28 fiskalnih jedinica (*bennak* 25%, baštine 43%), 225 kejla naturalna renta, 130725 kg ostaje raspoloživo stanovnicima, 71344 kg ili 860 kejla AMB iznose potrebe, raspoloživa masa nakon odbitka AMB daje 59381 kg ili 715 kejla viška. Odnos viška prema AMB sugerirao bi pogodbu blisku napolici. Komentar: od 28 fiskalnih jedinica 20 je rajinskih baština koje drže muslimani, 1 nemusliman i 7 akindžijskih. Akindžijski udio u masi poreza od 500 akči ovdje je uputno zanemariti. Sličan slučaj je Mokrinje s 36 jedinica i 266 kejla proizvoda. Nakon odbitka osmine, ostaje višak povrha AMB od oko jedne trećine.

Balans, ravnoteža ili blagi plus (šestina, s osminom daje oko 1/4): Vogošća, 125 fiskalnih jedinica (*bennak* 19%, baštine 81%), 548 kejla naturalna renta, 318388 kg nakon odbitka osmine, 318500 AMB, nema ni viška ni manjka.

Primjer za veći nedostatak hrane: u slučaju izrazitog manjka vrlo je vjerovatno da ne samo *bennak* proizvode malo ili ništa nego i da samo

²⁸ U većem dijelu Anadolije udio seljaštva u prodaji agrarnog proizvoda na trgu ocijenjen je kao beznačajan. Ne bismo rekli da se u Bosni situacija bitno razlikovala. H. İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World Economy*, 205.

neki od onih koji drže baštine (cijele po idealnom standardu od 10 ha ili barem po prihvatljivom standardu od 3,5 ha) raspolažu dovoljnom količinom žita za vlastitu potrošnju. Nahorevo, 165 fiskalnih jedinica, *bennak* 42% baštine 58%. Slično Hodidjed, ali prisutni su zanati, hadžije, visoki ušur od lana, sijena i košnica, kao i dosta visoka baduhava, poslovno aktivni. Prema koeficijentu AMB proizlazi da i od onih koji drže standardne baštine samo njih dvadeset uzgaja žitarice. Crna Rika: *bennak* + samci čine 59%, raspoloživa količina uroda dovoljna je samo za polovinu ukupne populacije.²⁹ Kada bi se većina *bennak* primarno bavila stočarstvom ili seoskim obrtima, nikako ne bi bilo dovoljno radne snage za obradu viška zemlje po brojnim selima gdje se on javlja (ovdje nećemo raspravljati o dominantno vlaškim područjima).

Analizirani primjeri su nevelik uzorak, no za sada sugeriraju da velika naselja pokazuju ili ravnotežu (raspoloživa masa nakon odbitka jedne osmine = AMB) ili manjak, često znatan, a mala karakterizira to isto ili nerijetko višak, što podsjeća na *kasim* rate. Ta pojava nema veze s tipologijom domaćinstava: samo ime, na baštini, na baštini srodnika (obično oca), te baštine koje prelaze iz ruke u ruku. Možemo pretpostaviti da se u slučaju izrazitijeg, pa i velikog viška radi o površinama koje premašuju broj baština, čak i kada bi sve bile “idealne cijele” (*tamam çift*, 10 ha). No ipak su te površine u jednom zadanim granicama sela, te nisu označene kao mezre ili kakvim drugim pojmom koji bi iskazivao neku specifičnost. To jesu njihove baštine, ali ne moraju odgovarati pravnom idealu od deset hektara. Ako se baštinama smatraju i one koje su 3-4 puta manje od toga, možda čak i od više prisutne uobičajene površine od 3,5 ha, onda može biti prihvatljivo i više od 10 ha. Ovo tim prije što upravo među onima sa značajnim viškom treba tražiti izvor odakle će se podmiriti avariz i nuzul. Bilo bi nerealno smatrati da su avariski defteri sastavljeni tako da se broj baština u selu mehanički podijeli s tri. Siromašno selo s 15 kuća neća dati pet avarizhane, nego nijednu.

Radna snaga kojom raspolaže manje selo sa znatnim viškom u takvom je slučaju apsolutno nedovoljna, osim u slučaju osobito plodne zemlje ili “*a'la yer*”. Stoga radnu snagu prije svega moramo potražiti među *bennak* u obližnjim selima s manjkom. Jedna od mogućih definicija stavke “*globa*” određuje baduhavu kao porez na dohodak bezemljaša

²⁹ Ako jedno domaćinstvo ove skupine računamo kao sedam osoba, manjak bi bio veći od pretpostavljenih 138 tona. A. Handžić, *Opširni popis*, 161. Međutim, razložno je očekivati da će domaćinstva kategorije *bennak* biti nešto manje brojna od onih s dovoljno zemlje.

od rada na tuđoj zemlji.³⁰ To je doista i na prostorima Bosanskog ejaleta mogao biti slučaj s Vlasima, jer je kod njih ona, kada se bilježi, uz filuriju jedina dodatna stavka, često vrlo visoka. Međutim, primjeri za to susreću se izvan Bosanskog sandžaka (pogranični pojas u Kliškom sandžaku) pa nije uputno uvoditi ih u igru na prostorima oko Sarajeva. U naseljima kojima se ovdje detaljnije bavimo “globe” su uglavnom dosta niske, pa i vrlo niske. To ne pogađa *bennak*, jer su na svojoj zemlji, ne igra ulogu ako su neki iz susjednog sela i ne mora biti princip kao za Vlahe. Tako bi dosta blizu stvarnosti mogla biti slika prema kojoj višak obradive površine obrađuju osobe s malo ili nimalo zemlje, u režiji poduzetnika na bazi privatne pogodbe. Urod žitarica tada bi se iznosio na bliži ili dalji trg unutar države ili pak izvezio preko granice. Poznato je da se prema “gladnoj” mletačkoj Dalmaciji, katkada legalno, a možda i još više ilegalno, izvezilo “spahijsko žito”. Još je veću ulogu igrao izvoz prema Dubrovniku (na što se realno nadovezivala čak i prodaja neprijatelju). A za vojne potrebe uvijek su bile ključno važne ekstra količine žita. Operativa je u krajnjoj instanci bila u rukama trgovaca, no inicijalnu pogodbu moramo pripisati spahijama, i to ponajviše iz viših slojeva klase askera. To snažno sugeriraju navodi iz stotinjak godina kasnijih popisa džizije, gdje se javljaju mnogobrojni najamni radnici ili osobe sličnog profila (*eciran, ırgad, oğlan, çiftçi*). Radi se o nemuslimanima, no nužno je pretpostaviti da je u razdoblju kojim se ovdje bavimo moralo biti tako zaposleno i mnogo muslimana (*bennak*), pored značajnog broja nemuslimana koji se ne vide u tapu tahriru (i dalje prisutni, ali je njihova zemlja “*der yed-i*” jednog muslimana).³¹ Ne čudi da su u

³⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, 61. Ovakvo poimanje baduhave, ili barem jedne od njenih mogućih komponenti, nije inkompatibilno sa shvaćanjem da se obično radi o nekoj vrsti obeštećenja za spahiju u situaciji kada nema manjih prijestupa, poljske štete, vjenčanja i sl. Nenad Moačanin, “New chance for cliometrics: examining the inequalities of wealth and income in Ottoman rural economy”, u: *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu: 6-8 Ekim 2016, Çanakkale / Bildiriler*, Cilt I, ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, 293-303.

³¹ Primjer nahije Olovo koji nije jedini: prema posljednjem detaljnom tapu tahriru (oko 1595., ne 1604.) zabilježena je 2861 fiskalna jedinica, od toga gotovo 94% na ime muslimana. Desetak godina prije toga (1585.) defter džizije bilježi ih 988, od toga su jedan dio muslimani (*bennak* ne daju džiziju), a i to samo ako drže baštinu nekog drugog, to jest plaćaju baštinski harač. Teško da su se u tako kratkom razmaku gotovo svi nemuslimani iselili ili primili islam. No brojka iz “1604.” uključuje *bennak*, *akindžije*, *çiftluke*, *mezre* itd. Broj sela je isti, a isti je i broj baština,

takvom kontekstu često timari i dalje bili atraktivni, suprotno dojmu o nevelikoj vrijednosti od, recimo, tri tisuće akči.

Treba naglasiti da valjane rezultate možemo očekivati samo ako izbjegavamo ekstremno “znanstveni” pristup (hiperkritičnost) koji ima za posljedicu urušavanje polaznih pretpostavki i zapravo vodi do odbacivanja statistike u cijelosti. Preostaje, dakle, u humanistici nekompromitirani klasični pristup kritike izvora, koji ne bježi od statistike, ali je rabi umjereno. Kritika izvora često nužno uključuje neku mjeru spekulacije. Ovdje spominjani Alexander u cijelosti odbacuje statistiku kao “spekulaciju”, a i sam spekulira kad kaže da ako u ranim defterima ima manje stavki podavanja, a u kasnijim više, onda od nekih plodova najprije nije uzimano ništa, a moralo ih je biti iako o tome defteri ne kažu ništa. No u humanistici su ozbiljna sumnja i jače indicije legitimna baza za zdravu pretpostavku, suprotno od načela policijske istrage i pravosudnih načela (“no body, no crime”). Tako se otvara put za napredovanje.

Konačno valja reći i to da najvjerojatnije u slučaju “viška” u klasičnom periodu ta količina uroda teško ili rijetko je mogla dosezati 50% i više te se, već zbog potrebe pokrivanja novčanog dijela rente u naturi, kretala do četvrtine, ponekad do trećine, baš kako se to formaliziralo u epohi “čiftlučenja” u kasnom razdoblju. Također (v. bilj. 28) je nužno doraditi izračun po koeficijentu AMB i to tako da se, s obzirom na prisutnost “nevidljivih”, kao broj osoba po domaćinstvu jednostavno uzme sedam, jer nije vjerojatno da iza takvih stoje cijela domaćinstva, osim možda u manjem broju slučajeva. Kada bismo broj osoba po baštini podigli na deset ili čak četrnaest, to bi “lijepo” izbrisalo viškove agrarnog proizvoda, no istovremeno bi neopravdano stvorilo tolike manjkove da bi slika postala posve kompromitirana. Na kraju, sjetimo se da je manipulacija s baštinama “od kojih ni tri ni četiri ne sastave jednu” bila prepuštena odlukama “pravednih kadija” (kanun-nama iz 1565.).

Ovaj socioekonomsko-historijski fenomen daje poticaja pitanju da uz već izrečene napomene pokušamo preciznije raspraviti moguće dodirne točke legalnog, bolje rečeno toleriranog prisvajanja viška sa širenjem “čiftlučenja” u razdoblju stoljeće i više nakon toga. Vidjeli smo da se radi o podosta različitim procesima. Pa ipak, može se reći da je oboma zajednička karakteristika veći stupanj *racionalnog* ekonomskog

plus-minus tisuću. Imena poreznih obveznika većim se dijelom ne podudaraju. To snažno sugerira da su za potrebe prikupljanja džizije obveznici 1585. navođeni separatno, a u mufassalu se nešto kasnije neće pojaviti, što ne znači da ih nema. BOA, MAD_d_15151.

promišljanja. Činjenica da su mnoga sela imala dosta više zemlje no što je bilo potrebno za život, a stanovnici toliku površinu nisu mogli sami obraditi, mogla je olakšati “tiho” i ne osobito dramatično širenje poluprivatnog vlasništva, odnosno de facto kontrole nad mirijskom zemljom od strane elite, za razliku od u tradicionalnoj percepciji dosta ozloglašenog čiftlučenja kada seljak zapravo ostaje bez prava uživanja zemlje. Kada se stvari promotre iz tog ugla, može se dovesti u pitanje i pretpostavljeni redosljed “raspadanja” timarskog sustava: najprije Anadolija i Trakija/Makedonija, pa tek kasnije Srbija i Bosna.³² Možda tek predstoji pothvat istraživanja katastarskih deftera za središnju ili “prvu zonu”, to jest koliko su ondje bili prisutni “viškovi” i “manjkovi” s obzirom na koeficijent AMB. Bitna je razlika u stvaranju čiftluka u središnjoj regiji Carstva i onih na periferiji. U prvom slučaju često je riječ o pravim latifundijama, orijentiranim na izvoz na veliko i na opskrbu prijestolnice. U Bosni to nije bio slučaj, ali je u vrijeme pojačanih kriza i transformacija spahijama trebalo daleko više izvora prihoda. Može se pretpostaviti da se s naslijeđenim odnosima s već uhodanim tipom iznosa rente u praksi veće od desetine/osmine isprepleo novi oblik eksploatacije, bliži privatnom vlasništvu, sada u uvjetima depopulacije i rekolonizacije. Sve je to vodilo akceleraciji i radikalizaciji procesa. Za prostor čitavog Carstva to je vrijeme određene feudalizacije, ili bolje trenda rasterećivanja središnjih institucija na korist lokalnih elita kao “doba ajana”. Na neki je način država sama bila inicijator takvih procesa. U suštini su ekonomski motivirane migracije novog pravoslavnog vlašskog stanovništva na lokacije pod kontrolom elite u Bosanskom ejaletu istog tipa kao i masivno doseljavanje Grka s Peloponeza u zaleđe Izmiru kao radne snage na čiftlucima moćne obitelji Karaosmanoğullari.³³

O tematici “čiftlučenja” u 18. i 19. stoljeću mnogo se pisalo. Na neki način zaključak bi mogao biti da se radilo o vrlo kompleksnom procesu borbe za zemlju *sui generis*, dakle prilikama i odnosima u rasponu od legalnog do nelegalnog, koje se ne mogu tumačiti ideološkim ili ma kakvim drugim shemama i generalizacijama što se oslanjaju na socijalnu i ekonomsku povijest Zapada, ali i na razne balkanske narative.³⁴ Hassa

³² Up. A. Sućeska, “O nastanku čiftluka u našim zemljama”.

³³ Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire (Türk tarihi araştırmaları)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, 7-139.

³⁴ Fahd Kasumović, “Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čiftluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo,

zemlja, odgađanje pobiranja spahijskog haka, izdavanje tapija na baštine bez definiranih granica, odžakluk, te brojni pravno neupitni primjeri uspostave čiftluka i sl. jesu elementi procesa o kojem ovdje govorimo, ali su sekundarni za temu ovog istraživanja. Uvida iz ugla kliometrije donekadavno nije moglo ni biti. Kada se u starijoj literaturi govori o spomenutim manevrima spahija da povećaju prihod, i to još u “klasičnoj” epohi, može se dobiti dojam da se primarno radilo o srednjim i sitnim pripadnicima te klase, dok je u slučaju dopuštenog prisvajanja trećine ili preko toga realnije pretpostaviti da se radilo o više, pa i visoko pozicioniranim pripadnicima askera u sprezi s veletrgovcima. U nedostatku direktne informacije, određenu težinu dobiva *argumentum e silentio*: među imenima muslimanskih poreznih obveznika po selima na ovdje proučavanom prostoru (okolina Sarajeva), s posebnim obzirom na prisutnost znatnih viškova, malo koga bi se moglo povezati sa spahijskim staležom. Često spominjana nezakonita praksa koju očito nije bilo moguće iskorijeniti, to jest da spahije propuštaju ubrati svoj hak u vrijeme žetve, moglo bi se shvatiti kao – bukvalno – odustajanje od ušura u situaciji kada titular nadarbine ima priliku ostvariti na već opisani način daleko veću dobit, a u tom slučaju on će itekako biti prisutan da u vrijeme žetve ubere višak. Osim što lako može propasti desetina, propao bi i dio za potrebe sela (AMB) jer se rajin dio skuplja nakon spahijskog. Tako postaje vrlo izgledan određeni pritisak na raju u cilju pojačavanja kontrole nad njom i preorijentacije na profitabilniji odnos putem privatne pogodbe i najamnog rada, što nije protivno zakonu. Protivljenje takvoj praksi treba shvatiti kao kritiku na račun dijela spahija, ali ne svih. Ukoliko je negdje tek mali dio domaćinstava imao dovoljno zemlje vladao je izraziti manjak, pa je i desetina morala biti neatraktivna, odnosno beznačajna. Tada ne bi bilo potrebno da spahija pribjegava smicalicama, raja je bila predodređena za najamništvo. Ovakav manevar vodio je prema višim ratama. Tako se otvarala mogućnost da se u startu onemogućí da raja makar i u skromnom opsegu iznosi višak na obližnji trg.

Pojačani proces širenja odnosa aga – kmet je s jedne strane mogao u ekonomskom smislu biti uspješan i čak na neki način “progresivan” koliko to vrijedi za razne druge oblike takozvane prvobitne akumulacije kapitala, no osnovni je dojam pogoršavanje položaja seljaka. Moguće je i jedno i drugo. Prema spomenutom radu Avde Sućeske, u Bosanskom

2014, 93-150. Ovo je vrlo obuhvatan kritički pregled relevantne historiografske produkcije u drugoj polovini 20. stoljeća. Citirani primjeri pojava koje vode u tom smjeru uglavnom su ograničeni na veće ili manje zloupotrebe.

ejaletu tako se razlikuju dvije osnovne regije, središnja i jugozapadna s dominacijom čifluka i gotovo privatnim vlasništvom elite nad zemljom pri čemu je aga zainteresiran da unaprijedi gospodarstvo, dok napoličari i zakupci daju četvrtinu, trećinu ili polovinu, ali zato dobivaju stoku za rad, sjeme i gospodarske zgrade.

Strani promatrači navode bolje stanje i zemlje i ljudi te makroregije (kako gospodara tako i podčinjenih), za razliku od sjeverozapada i istoka gdje se održavao stari režim desetine uz slab ili nikakav interes raje da pokaže inicijativu za “demontažu” starih odnosa. Ovome možemo dodati primjedbu da je možda glavni razlog za ovome suprotstavljenu negativnu sliku bila okolnost da je ubrzana transformacija agrarnih odnosa sada zahvatila širi krug od već uhodane prakse u naseljima s “viškom” iz prethodne epohe. Nije teško zamisliti da su se sada na udaru našla i sela s “balansom”, pa i s “manjkom”, što je moglo voditi prema proletarizaciji tog dijela seljaštva. Ako se sada osvrnemo na drugi kraj Carstva sa *kasım* ratama, nećemo tvrditi da je ondje koncem 16. stoljeća djelovao identični kompleks inicijativa i poticaja. Teoretski je i tamo država bila vlasnik, baš kao i na Balkanu. Ali visoke rate bi u kombinaciji s nebrigom brzo dovele do propadanja, odnosno nesposobnosti sistema da se održava stoljećima. Stoga je neizbježno pretpostaviti neku vrstu “konstruktivne potpore” od strane korisnika prihoda (u najmanju ruku u pogledu sjemena, kao u ugovorima tipa *muzaraa*), posebice ako imamo na umu činjenicu da se konkretni sporazum između zemljoradnika i pripadnika korisničke klase vrlo često ostvarivao putem agenta koji je imao daleko više razloga da misli ekonomski negoli spahija koji je u bilo kojem trenutku mogao biti prekomandiran.

I, na kraju, da se osvrnemo na jedan specifični slučaj na granici Bosanskog ejaleta, koji možemo ocijeniti kao specifični dodatak ili nadopunu općeg trenda. Između 1701. i, vjerojatno, 1714., sporazum između Osmanlija i Venecije o korištenju zemljišta u pograničnom pojasu s osmanske strane određivao je da preostali osmanski podanici daju jednu petinu u korist države, spahija i prethodnih vlasnika, dok bivša raja, koja je prešla u mletačko podaništvo, ako želi koristiti zemlju na osmanskoj strani mora davati dvije petine.³⁵ U takvom je aranžmanu mogla igrati ulogu kompenzacija za izgubljenu džizju ili filuriju, no važniji je mogao biti relativno marginalni karakter zemljoradnje među vlaško-stočarskom populacijom, što može podsjetiti na palestinske i anadolske primjere i ta-mošnje diskriminatorne rate. Tko ima manje, neka dade više! Nije riječ o

³⁵ BOA, Istanbul, MAD 10301/D 05091071.

nekoj “perverziji” nego o razumnom pristupu da su sporedne djelatnosti koje su manje bitne za egzistenciju proporcionalno jače oporezovane od onih čija je važnost esencijalna. U tome smislu nije ni u središnjim dijelovima zemlje trećina ili napolica nužno i “zakonomjerno” ruinirala kmeta u selu s manjkom žita. Konačno se u svemu tome mogao reflektirati i proces “čiftlučenja” u svojoj ranijoj fazi.

ZAKLJUČAK

O temi “čiftlučenja” ili o razvoju i dinamici odnosa neposrednih proizvođača i društvenih elita u Bosanskom ejaletu mnogo se pisalo, bolje ili slabije, ali iz ugla bilo pravne bilo socijalne povijesti. Ekonomsko-historijska analiza, odnosno kliometrijski pristup je izostajao. U samoj međunarodnoj osmanistici kliometrija je neopravdano došla na loš glas i nakon vrlo obećavajućih početaka izašla iz mode.³⁶ Smatram da se korištenjem jednostavne statistike na način primjeren humanistici, bez forsirane hiperznanstvenosti, može još puno toga pojasniti. Na tragu takvog pristupa, ovdje bih želio upozoriti na veliku vjerojatnost da je ekonomska (ne pravna!) suština “čiftlučenja” (što je nezgrapnan pojam, ali boljeg za sada nemamo), a radi se naprosto o izdvajanju dijela agrarnog proizvoda većeg od desetine/osmine, bila vrlo prisutna još i u takozvanom klasičnom periodu osmanske vlasti. Pri tome je bilo nužno kritički se osvrnuti na strukture i procese u krajevima Carstva gdje režim mirijske zemlje nije bio tako jasno artikuliran kao u jezgri osmanske države (zapadna Anadolija i Balkan). Razlike između zone “čistog” ili “idealnog” režima mirijske zemlje i one gdje je stanje bilo složenije, na formalno-pravnoj su razini velike, no u životnoj su stvarnosti morale biti manje. Sa širenjem “čiftlučenja” one će se i dalje smanjivati s time što će u “jezgri” (core area), za razliku od Bosne, trend biti obilježen

³⁶ John Alexander, “Counting the grains: conceptual and methodological issues in reading the Ottoman mufassal tahrir defters”, u: *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, ur. Abdeljelil Temimi, FTERSI, Zaghuan, 1999, 55-70. Njegova se kritika svodi na nemogućnost izračunavanja volumena agrarne proizvodnje zbog činjenice da broj stanovništva raste sporije od broja stavki koje čine rentu i volumena proizvoda. No upravo to otvara mogućnost prisustva “viškova” i njihova korištenja na način o kojem je ovdje riječ. Također se ne smije zanemariti činjenica o povećavanju broja pripadnika spahijskog staleža, što znači da se širi i produbljuje zahvat u raspoložive resurse.

stvaranjem velikih čiftluka kao latifundija orijentiranih na monokulture primarno za izvoz i međunarodnu trgovinu. Analiza odabranih uzoraka s područja Bosanskog sandžaka u drugoj polovini 16. stoljeća ukazuje na nekoliko bitnih pojava. Tako se pokazuje da je volumen agrarnog proizvoda, napose u domeni žitarica, u velikoj mjeri zavisio od proporcionalnog udjela kategorije *bennak* i *mücerret*. Često začuđuje kako su naselja s velikim udjelom ovih skupina uspijevala opstati, odnosno što su ona s malom ili nikakvom populacijom, koja se ne može smatrati “slabom” u proizvođačkom smislu, mogla početi s velikim iznosima viška koji su znatno premašivali njihove egzistencijalne potrebe. Teško je vjerovati da je rješenje bilo u iznošenju na trg, ili čak izvozu. Tri su moguća objašnjenja: prisustvo nevidljivih zimija (prisutni, ali bez tapije, tada se smanjuje višak), rate više od desetine (osmine), ili pak oboje. Zabilježenih zimija unutar skupine bezemljaša nema. Drugdje ih je moglo biti, posebno ondje gdje je očiti višak žita bio znatan, recimo 33% ili 40%, što bi smanjilo te postotke. S druge strane, ako je višak iznosio 20-25% možemo pomišljati na obvezu povrh ušura, sličnu *kasım* ratama, koja nije bila ilegalna zbog konteksta privatnopravne pogodbe. Nema razloga vjerovati da je takav višak pokrivaio potrebe bezemljaša do stupnja da ga naprosto ne bude. Bezemljaši su vjerojatno bili rasterećeni od naturalnih podavanja, na što upućuje “neobična” činjenica da su plaćali puni iznos pristojbe od čifta, kao neku vrstu obeštećenja spahiji. Pored nekog skromnog poljskog proizvoda, mogli su ostvarivati zaradu kao plaćena radna snaga. Prema svemu tome, prisvajanje iznosa većih od desetine u ranim razdobljima dobrim se dijelom nije realiziralo putem borbe za zemlju, izmjenama titulara tapija i slično, gdje je u fokusu dosadašnjih diskusija bilo pitanje stupnja (ne)legalnosti.

Post scriptum: Moguće je da je razvoj prilika u 17. stoljeću doveo do gubljenja “viškova” i zapravo donio “uvertiru” u stvarno čiftlučenje, putem pretvaranja izvanrednih nameta ili tekjalifa u redovne i njihove monetizacije zajedno sa skokovitim povisivanjem iznosa tog tereta.

IZVORI

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991; 5 (1992), 6 (1993), 7 (1994), 8 (1994)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, MAD 10301/D 05091071.

BOA, Kamil Kepeci 3523/19

BOA, MAD_d_15151 (Olovo)

Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, prev. Smičiklas, Tade, JAZU, Zagreb, 1891.

Hütteroth, Wolf-Dieter, Abdulfattah, Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommission bei Palm & Enke, Erlangen, 1977.

Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, ur. Đurđev, Branislav et al., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.

Österreichische Nationalbibliothek Wien, Verschiedene Juristische Sammelhandschriften, HAD_2017_0858.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, I – III, prev. Handžić, Adem, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

LITERATURA

Alexander, John, “Counting the grains: conceptual and methodological issues in reading the Ottoman mufassal tahrir defters”, u: *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, FTERSI, Zaghuan, 1999.

Clark, Colin, Haswell, Margaret, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Palgrave MacMillan, London, 1964.

Coşgel, Metin, “Taxes, efficiency, and redistribution: Discriminatory taxation of villages in Ottoman Palestine, Southern Syria, and Transjordan in the sixteenth century”, *Explorations in Economic History*, Elsevier, 43(2), 2006, 332-356.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Fodor, Pál, *The Business of State*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018.

Hütteroth, Wolf-Dieter, Abdulfattah, Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Selbstverlag der Fränkischen Geographischen Gesellschaft in Kommission bei Palm & Enke, Erlangen, 1977.

Kasumović, Fahd, “Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja

- osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 35, Sarajevo, 2014, 93-150.
- Lewis, Bernard, “Studies in the Ottoman Archives – I”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVI, Cambridge, 1954, 469-501.
- McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Milanovic, Branko, “An estimate of average income and inequality in Byzantium around year 1000”, *Review of Income and Wealth*, Series 52, Number 3, Hoboken, September 2006, 449-470.
- Moačanin, Nenad, “New chance for cliometrics: examining the inequalities of wealth and income in Ottoman rural economy”, u: *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu: 6-8 Ekim 2016, Çanakkale / Bildiriler*, Cilt I, ed. Aşkın Koyuncu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, 293-303.
- Nagata, Yuzo, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire (Türk tarihi araştırmaları)*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995.
- Öz, Mehmet, “Osmanlı klasik döneminde tarım”, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/osmanlikklasikdonemindetarim.html> (posljednji put pristupljeno: 20. 6. 2024.).
- Sučeska, Avdo, “O nastanku čifluka u našim zemljama”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI, Sarajevo, 1965, 37–57.
- The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri Islamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- Venzke, Margaret L., “Aleppo’s Mālikāne-Dīvānī System”, *Journal of the American Oriental Society*, 106, Ann Arbor, 1986, 451-469.
- Venzke, Margaret L., “The Ottoman tahrir defterleri and agricultural productivity”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, İstanbul, 1997, 1-61.

TITHE, ONE-FIFTH, ONE-THIRD, ONE-HALF:
PRELIMINARY NOTES ON THE WIDER SCOPE OF
AGRARIAN RELATIONS IN OTTOMAN BOSNIA IN
THE CLASSIC PERIOD

Summary

Thus far, in dealing with the issue of agrarian relations in 16th-century Ottoman Bosnia the focus has been on the *miri* land regime, that is, on the state ownership, with a concession made for a different type like the *vakıf* or *mülk* land. Some attention was occasionally paid to phenomena such as land lease in the early phase, lump-sum paying, and gradual spread of *çiftlik*s as an occurrence that was running against the classic regime and the like. Thereby a simple fact was overlooked, i.e., the “silent”, but necessary presence of a kind of relationship that must have coexisted with the *miri* regime without contradicting it. This was the very important fact rooted in the question of the volume of agrarian output, mainly the grain. From village to village the grain to people ratio was uneven: sometimes there was enough per capita, but often it was much above or much below the needs of the community as expressed by the social minimum. Here opens the possibility of taking the “surplus” in the shape of a rate higher than the tithe (or one eighth) on the basis of private agreement, outside the scope of the Sacred Law. In order to present this matter in broader outline a comparison was necessary with other parts of the Empire (East Central Anatolia, Southern Syria and Palestine) where rates up to one half of the produce were in vigor according to local regulations with religious approval. The apparently diametrically opposite to each other, the two approaches had still much in common “here” and “there”.

Key words: Levant, Bosnia, sixteenth century, tax dues in kind